

Ц.БАЗАРРАГЧААГИЙН ОРЧУУЛГЫН УРНААР НАЙРУУЛАХУЙН ЭРДЭМ

М. Чимэдцэеэ¹

*Эгэл жирийн нь эрхэм тансагаас давбаас
болхи толхи больюу.*

*Эрхэм тансаг нь эгэл жирийнээс давбаас
хоосон хуудам больюу.*

*Эрхэм тансаг хийгээд эгэл жирийн нь эн тэгширвээс сая
эрдэмт сайд больюу.*

“Шүүмжлэл өгүүлэл” номоос

Товч утга: МУСГЗ, МЗЭ-ийн Д.Нацагдоржийн нэрэмжит шагналт, МОЭ-ийн “Дуун хөрвүүлэгч” шагналт, доктор, профессор Цэдэвдоржийн Базаррагчаа бол Монголын нангиад хэлний орчуулгын өргөө их гэрийн хойморт дээгүүр залрах хувьтай их дуун хөрвүүлэгч мөн. Ц.Базаррагчаа эртний хятадын сонгодог яруу дууллын охь дээж болсон “Шүлэглэлт ном”-оос эхлэн, Тан улсын найрагч Ли Бай, Дү Фү, Ван Вэйн шүлгүүд, Хятадын шинэ үеийн утга зохиолын үндэслэгч, их бичгийн хүн Лу Шюнь (Лу Синь)-ий шилдэг зохиол бүтээл, Өвөрмонголын нэрт зохиолч Малчинхүү, Тайваний нэрт зохиолч Ши Мөрөний уран нийтлэлүүд зэрэг өдий төдий зохиол бүтээлийг багтаасан орчуулгын үлэмж арвин өвийг үлдээсэн нэрт орчуулагч юм.

Түлхүүр үг: Орчуулгын уран зохиол, Тан улсын яруу найраг, Ли Бай, Дү Фү, соёлын орчуулга

Монголын уран зохиолын далай их өв сангийн нэг чухал бүрэлдэхүүн хэсэг нь орчуулгын уран зохиол билээ. Тэрхүү орчуулгын өв сангийн олтгойлж үл болох нэг чухал хэсэг нь нангиадын уран зохиолын монгол орчуулга юм.

Хятад орон нэн эртний түүх соёлтой, утга соёлын яндашгүй баян өв сантай, тэрхүү сан хөмрөг нь олон мянганы уламжлалтай, үлэмж баян тансаг бөлгөө.

Аугаа их эрдэмтэн, билгүүн номч Бямбын Ринчен “Бид түмэн түмэн улсын нэрт эрдэмтэн мэргэдийн гайхамшиг шинжлэлийн ойллого, дөрвөн зүгийн эрт өдгөөгийн бичгийн утгач нарын зохиосон сэтгэлийг булаах мэт яруу сайхан найруулалт бичгийг бахдан үзэцгээж, эрдмээр хүмүүжин, соёлоор цэнгэлдэхүүд их төлөв орчуулан хөрвүүлснийг үзнэм бус уу” хэмээн яруу сайхан өгүүлсэн байдаг. Тэрхүү “эрдмээр хүмүүжин, соёлоор цэнгэлдэх” их үйл хэрэгт энэхэн нэгэн бие, эрдэм ухаан, авьяас билгээ харамгүй зориулж ирсэн Монголын номч мэргэн, эрдэм төгс олон дуун хөрвүүлэгч гүүш нарын нэг бол миний номын багш, нэрт дуун хөрвүүлэгч Цэдэвдоржийн Базаррагчаа мөнөөс мөн билээ.

Энд би нэгэн бяцхан дурсамж өгүүлье гэж бодлоо. Миний бие МУИС-ийн монгол хэл уран зохиолын ангийн оюутан байсан цаг. Биднийг сурч байх тэр үед 3-р

---

¹ МУСГЗ, МУИС, ШУС, ХУС, Ази судлалын дэд профессор, доктор

ангиас нь багшийн үндсэн анги, монгол бичгийн анги, хятад хэлний, япон хэлний гэж хувааж мэргэшүүлж эхэлсэн юм. Би 2-р ангиа төгсөөд зун нь нутаг явж, намар нэлээд оройтож, хичээлээс хоцорч ирсэн юм. Угаасаа алс баруун хязгаарын хүн, газар хол, онгоцноос өөр унаа байхгүй, онгоцны тийз олдохгүй хүлээсээр тийнхүү оройтсон хэрэг. Намайг ирэхэд бүх хүүхдийг анги ангид нь нэгэнт хуваагаад дууссан байлаа. Би уг нь монгол бичгийн ангид орох санаатай, тэгээд декан дээр орлоо. ХБФ-ын декан агуу их эрдэмтэн Чой. Лувсанжав багштан байсан юм. Тэгээд учир байдлаа хэлж, монгол бичгийн ангид орох санаатайгаа хэлсэнд, Лу багш “Чи яасан их хичээл тасалдаг хүн бэ? Бүх ангийг хуваагаад дууссан” гээд ширээн дээрээсээ нэг далавгар цаас авч, “Хэний хэн билээ? хэмээн асууж, гүйлгэн харснаа “Чи ер нь хятад хэлний ангид ор” гэв. Тэр үед Монгол-хятад хоёр улсын харилцаа мөсөн цэвдэг байсан цаг. 1976 он шүү дээ. Тэр үед надад Хятадын тухай ямар ч ойлголт, мэдлэг байхгүй.

Тэгтэл Деканы өрөөнд сууж байсан тачирхан бужгар үстэй, дунд насны бор хүн босож ирээд нөгөө цаасыг харснаа “Энэ нөхрийг ерөөсөө хятад хэлний ангид авъя” гэлээ. Тэр хүн миний номын багш, манай хятад хэлний салбарын хэдэн үеийнхний багш, өнөөдөр хятад хэлний орчуулагч хэмээн өргөмжлөгдөж буй олон хүнийг өөрөө үлгэрлэн дагуулж, зам мөрийг нь зааж хөтлөн, эрдэм ухаанаа харамгүй хүртээсэн ачтан Базараа багш маань байсан юм. Өчүүхэн миний цаашдын хувь заяа, өнөөдрийн миний амьдралын зам мөр тийнхүү хэдхэн хормын дотор шийдэгдэж, цагийг эзэлсэн их номч эрдэмтэн Лу багш, Лу багшийн шавь Базараа багшаас номын авшиг хүртэх их хувь тохиосон тэрхүү сайхан учралыг багшийнхаа 80 насны сүүдэр гийсэн энэ өдөр эргэн дурсахуйд сэтгэл уярч байна.

МУСГЗ, МЗЭ-ийн Д.Нацагдоржийн нэрэмжит шагналт, МОЭ-ийн “Дуун хөрвүүлэгч” шагналт, доктор, профессор Цэдэвдоржийн Базаррагчаа бол Монголын нангиад хэлний орчуулгын өргөө их гэрийн хойморт дээгүүр залрах хувьтай их дуун хөрвүүлэгч мөн.

Багштан эртний хятадын сонгодог яруу дууллын охь дээж болсон “Шүлэглэлт ном”-оос эхлэн, эртний хятадын романтик буюу бадрангуй хүслэнгийн их дууч Чү Юаний уянгын найргаар дамжин, “Хятадын яруу найргийн алтан үе” хэмээн нэрлэгддэг Тан улсын үеийн тэнгэрлэг их найрагч Ли Бай, Дү Фү, Ван Вэй нарын шүлэг найргаар үргэлжлэн, хятадын шинэ болон шинэхэн үеийн уран зохиолын гол төлөөлөл болох 51 найрагчийн 100 гаруй шүлэг найраг, түүнчлэн Тайваньд аж төрдөг нэрт монгол зохиолч Раашдондогийн Ши Мөрөнийн шүлгийн дээж зэргийг багтаасан яруу найргийн орчуулгын баялаг өвийг, Хятадын шинэ үеийн утга зохиолын үндэслэгч, их бичгийн хүн Лү Шүнь (Лу Синь)-ий шилдэг зохиол бүтээлээс эхлэн, хятадын нэрт зохиолч Фэнь Жицай, Өвөрмонголын нэрт зохиолч Малчинхүү зэрэг зохиолчдын бүтээлээр үргэлжлэн, дээр өгүүлсэн Ши Мөрөний уран нийтлэлүүд, түүнчлэн нэрт зохиолч Зан Чэнжи-гийн “Хилэн хар ажнай” тууж зэрэг өдий төдий зохиол бүтээлийг багтаасан үргэлжилсэн үгийн зохиолын орчуулгын үлэмж арвин өвийг та бидэнд тус тус үлдээсэн байна.

Багштан молхи шавь миний биеийг шахаж шахамдуулан байж, хамтран орчуулж хэвлүүлсэн “Алс холын цагаан суварга”, “Хамгийн сүүлд хагдран унадаг навч” хэмээх хятадын хүүхдийн зохиолчдын бүтээл хоёр боть ном мөнхүү багшийн орчуулгын өв санд зүй ёсоор багтана.

Эртний хятадын их сэтгэгч Күнз ард түмний дунд түгэн тархсан 3000 шүлэг найргаас шилж сонгон, хураан цуглуулж, ариутган шүүж, эмхлэн цэгцэлж, 305 шүлэг бүхий уянгын болон магтаалын яруу найргийн эмхэтгэл “Шүлэглэлт ном”-ыг бүтээсэн гэдэг.

“Шүлэглэлт ном”-ын дотор багтсан шүлэг найраг, яруу дуулал нь цаг хугацааны хувьд НОТ-ын өмнөх XI-VI зууны үед хамаарагдана. Энэ утгаараа “Шүлэглэлт ном” бол эртний нангиад орны бүхэл бүтэн үеийн дүр төрхийг тусгасан уран зохиолын хосгүй гайхамшигт дурсгал юм. “Шүлэглэлт ном”-ыг дэлхийн олон улс оронд аль эртнээс дуун хөрвүүлэн орчуулж ирсэн байх агаад Орос улсад л гэхэд 1852 онд “Москвагийн хүн” сэтгүүлийн нэгдүгээрт “Шүлэглэлт ном”-ын шүлгүүдээс шилж, орчуулснаа “Күнзийн шүлэг” нэртэй хэвлэж байжээ.

Ц. Базаррагчаа багштан Монголд анх удаа “Шүлэглэлт ном”-ын сор дээж 70 шүлэг дууллыг дуун хөрвүүлэн орчуулж, 1999 онд “Шүлэглэлт ном” хэмээх бэсрэг ном хэвлүүлснээр тэрхүү сонгодог бүтээлийн шилдэг шүлэг дууллыг эх монгол хэлээрээ амтархан үзэхийн хувь бүрэлдэж, уншигч судлаачдын “оюуны цөгцөнд найргийн шар тос нэмсэн” буянтай үйл болсон юм.

“Шүлэглэлт ном” гээд нэрий нь аль хэдийнээ орчуулан, бичиг зохиолд олонтаа тэмдэглэсэн атал, уг номыг өдий болтол монголчлон орчуулаагүйн хамаг учир нь нэгд, “Шүлэглэлт ном” эртнийхээ бичгээр байгаа, хоёрт, шүлэг орчуулах нь хүүрнэл зохиолыг бодвол нэн нарийн хууль зүйтэй, манай эртний мэргэдийн орчуулгын онол зарчим нэн хатуу байсантай холбоотой болов уу” [2. 5] хэмээн багштан тэмдэглэжээ.

Хятадын аман зохиолд зан үйлийн яруу найраг чухал байрыг эзлэх агаад ийм зан үйлд холбогдох олон дуу “Шүлэглэлт ном”-д уламжилж иржээ. Ийм нэгэн шүлгийг монгол хэлнээ хэрхэн орчуулсныг жишээ болгон авч үзье:

Тэргүүлэгч цэцэг зулгарахуй

(Жао нутгийн дуу)

Тэргүүлэгч цэцэг сэм сэмхэн зулгарч эхэлмүй
Тэсч талаас илүүгүй нь зулгараагүй байнам

Тэргүүлэгч цэцэг сэм сэмхэн зулгарч эхэлмүй
Тэн хагасаас илүү нь одоохондоо зулгараадүй
Өлзий төгс өдрийн сайныг алдчих вий гэж
Ураглахыг хүссэн хархүү минь учирлах боллоо.

Тэргүүлэгч цэцэг сэм сэмхэн зулгарсаар байнамүй
Тэртэй тэргүй гуравны нэг нь үлдсэн баймүй

Өнөөдрөөс хойш ахиад хүлээж чадашгүйн гэж
Ураглахыг хүссэн хархүү минь учирлах боллоо.

Тэргүүлэгч цэцэг сэм сэмхэн зулгарсаар байнамүй
Тэвэр тэврээр болц нь ханасан жимсий нь түүнэмүй
Тэгэхээр одоо нэг ам нээх болсон биш үү гэж гуйнамуй. [2. 38]

Нэгэн гоо бүсгүй ураглахыг гуйн ирэх идэр залуу хоёрын хайр сэтгэлийн өрнөлийг тэргүүлэгч цэцэг хагдарч зулгарах, үр жимс нь боловсрох цаг хугацааны учир шалтгааны холбоонд оруулан шүлэглэснийг ийнхүү урнаар найруулахуйн ид хавийг илтгэн дуун хөрвүүлжээ. Энд монгол шүлгийн онцлогийг харгалзан, толгой холбох зорилгоор чимэг үг оруулан, шүлгийн аяс айзмыг жигдрүүлэх, сэтгэл хөдлөлийн чадлыг нь нэмэгдүүлэхийн тулд холбоо хоршоо үг хэрэглэх, үг давтах зэргээр үгсийн сангийн болон хэл зүйн хувиргалыг чадамгай хийснээр уран яруу, утга төгөлдөр орчуулга болж чаджээ.

Зэрэг хэргэмээ алдаж, мөхөж доройтсон нэгэн эрхтэн урд өмнө сайн сайхан явснаа гашуудан дурсаж буй гунил дууг хэрхэн монголчлон орчуулсныг шинжин үзвээс монголын шүлэг орчуулах эрдэм ухаан, урнаар найруулахуйн ур чадварыг хэрхэн илтгэн дуун хөрвүүлснийг бэлхнээ харж болно.

Хятад эх:

权輿
於! 我乎, 夏屋渠渠,
今也每食无馀.
于嗟乎! 不承权輿.
於! 我乎, 每食四簋,
今也每食不饱.
于嗟乎! 不承权輿. [4.174]

Хятад эхийг уг шүлгийн журмыг эвдэлгүйгээр үгчлэн орчуулбал:

Анхандаа

Ай! Би чинь, Асар минь өндөр их байв,
Харин өнөө хоол унд ч үгүй хоосон.
Гаслантайя! Анх байсан бүгд алга болов.
Ай! Би чинь, Амтат хоол аяга дүүрэн байв,
Харин өнөө ходоод хонхолзон өлөн.
Гаслантайя! Анх байсан бүгд алга болов.

Өвөрлөгч нутгийн дуун хөрвүүлэгч Дэлгэрсаны орчуулга:

Анхны дор (Чин газрын дуу)

Аяа хоохой! Ер нь би
Асар тагт дор сууж байсан бөлгөө,
Амуу будаа одоо нэгэнт тасарвай.
Ай халаг!
Анхны дор адилтгаваас өсөд зөрмүй.
Аяа хоохой! Ер нь би
Амтат идээнээр ширээ дүүрэн бөлгөө,
Арга алдартал одоо гэдэс өлсмүй.
Ай халаг!
Анхны дор адилтгаваас өсөд зөрмүй. [3.143]

Ц.Базаррагчаагийн орчуулга:

Түшмэдийн гуниглал (Чин нутгийн дуу)

Аяа! Би гэдэг
Асрын өндөрт аагиж явлаа.
Аяа! Гэтэл өнөөдрийн өдөр
Атгахан будаагүй өлөн.
Аяа! Хоохой!
Аагиж аахилж явсантай минь
Адилшаах юм огтхон ч алга даа.
Ээ-ээ! Хөөрхий!
Идээ будаанд бялуурч
Илийрч, бас халуурч явлаа.
Ээ-ээ! Тэгтэл өнөөдөр!
Идэх уухаар дутаж гуцаж
Өлбөрч, бас өрвөлзөж явна аа.
Ээ-ээ! Хоохой!
Илийрч бялуурч явсантай минь
Ижилсээх юм юу ч алга аа! [2. 41]

Юуны өмнө шүлгийн гарчгийг хэрхэн орчуулсныг үзвэл, өвөрлөгч эрдэмтэн Дэлгэрсан хятад орчуулгын онолын гол зарчим “шинь” (信) буюу “эх зохиолын үг утгасыг хатуу мөрдөн оноох” жаяг зарчмын дагуу, “Анхны дор” хэмээн орчуулсан бол, Ц.Базаррагчаа багштан шүлгийн нэвтрэн гарах хам утгаас нь ургуулан, “Түшмэдийн гуниглал” гэж өөр шинэ нэр үүсгэн орчуулжээ.

Тийнхүү зохиолын нэвтрэн гарч буй хам сэдэв, хам утгы нь түшин чөлөөтэй утгачлан, өөр шинэ нэр оноон орчуулдаг нь монгол орчуулгад эртнээс хэрэглэсээр ирсэн уламжлал, арга зарчмын нэг юм. “Шүй ху жуань”(水浒传) хэмээх хятадын алдарт зохиолын нэрийг монголоор “Усан булгамалын бичиг”, “Голын тохой”, “Мөрний хариг” гэх зэргээр янз бүрээр оноон нэрлэсэн байдаг. Гэвч энэ зохиол Монголд “Сүн улсын хүйтэн уулын бичиг” хэмээх нэрээр алдаршсан билээ.

Монголын эрдэмт гүүш нар уг номын нэрийг тийнхүү өөрөөр орчуулсан нь мэдэхгүйдээ буюу санамсаргүй гарсан мадаг яавч биш. Зохиолд эргэн тойрон усаар хүрээлэгдсэн Лянь шань буюу Лянь уулнаа нэг зуун найман зоригт эрс “тэнгэрийн хувь зохиолоор барилдаж, төрсөн нутаг ус өөр боловч, нэгэн эхийн хөвгүүд, элэг зүрхний зузаан янаг ах дүү болж, жаргах зовохыг хамт эдлэн” буй гайхам үйл явдлыг уран яруу дүрслэн өгүүлсэн зохиолыг нэвт гарч буй агуулгын хүрээнд нь авч үзэн, мөнхүү монгол орчуулгын уламжлалыг даган монгол ахуйд идээшүүлэн, усанд бус ууланд болж буй хэрэг явдал тул уулын нэрний ижил дуудлагыг нь зээлдэн зориуд “хүйтэн уулын” хэмээн нэрлэсэн бол уу. Бас уг эх зохиолын нэрнээ байхгүй ч гэсэн зохиолын үйл явдал Сүн улсын үед болж байгаа учраас уншигчдад илүү ойлгомжтой, сонирхолтой болгохын үүднээс “Сүн улсын” гэж зориуд тодотгосон байдаг.

Тайваний нэрт зохиолч, яруу найрагч Ши Мөрөн Монголын их бичгийн утгач Жамцын Бадраа асан анддаа өргөн барьсан магтаал дууг Ц.Базаррагчаа багштан дуун хөрвүүлэхдээ “Алсран одох нь үгүй” хэмээн мөнхүү шинэ нэр оноон орчуулжээ.

Алсран одох нь үгүй

(Ж.Бадраа анд нөхөртөө өргөн барьсан магтаал дуу)

...Өндөр дээдсий минь зүрхээр дамжин дуурьссан дуу
Өнөд үр хойчисынх нь цээжинд хадаатай гэсэн чи
Тиймээ, дотно анд минь ээ, бид мартаагүй ээ
Аялгуу дуу маань дундраагүй цагт, дуусаагүй цагт
Ая эгшгий чинь сонсоно оо, сонссон шүү дээ...

Чин найрсуу анд минь ээ, сонсон таалж ажааму
Чиний л учир дуурсах дуу, чиний л тул мөнхрөх дуу
Чээжин дотроос аль алин нь алсран одох нь үгүй ээ...[5.13]

Багштан уг шүлгийг дуун хөрвүүлэхдээ, энэ хоёр эрхэм хүмүүнтэй уулзаж учирч явсан хүний хувьд, андын агуу их нөхөрлөлийг нь мэдэх хүний хувьд шүлгийн гүн чанадад элэг зүрхээрээ уусан шингэж, сэтгэлийн хүчит давалгаан дунд уяран хайлан байж, онгод юугаан хөглөн байж орчуулсан нь мэдрэгддэг юмаа. Ийм орчуулгын чухамдаа “увдис чацуу орчуулга” хэмээн нэрлэдэг бөлгөө.

Дээр өгүүлсэн “Түшмэдийн гуниглал” шүлэгт яруу дуудал, яруу асуулт, яруу хандал зэргийг өргөн хэрэглэн сэтгэлийн уярал, догдлол, гуниг шаналлыг хүчтэй илэрхийлснийг Ц.Базаррагчаа багштан “Аяа! Би гэдэг”, “Аяа хоохой!”, “Ээ-ээ! хөөрхий!”, “Ээ-ээ хоохой!” гэхчлэн уран дуудал, уран хандлыг чадмаг хэрэглэн орчуулснаар хятад шүлгийн журмыг төдий л эвдсэнгүй, харин санааг нь улам хурцлан, үзэхүйд нүднээ тод тунгалаг, сонсохуйд чихнээ яруу тунгалаг шүлэг болжухуй.

Нөгөөтэйгүүр Ц.Базаррагчаа багштан эх шүлгийн нийт үг үсэг, хэлбэр журмыг төдий л хатуу мөрдөлгүй, шинэ үг илэрхийлэл, хоршоо холбоо үг нэмэн шүлгийн сэтгэл хөдөлгөх чадлы нь илтгэхийг илүүтэй анхаарсан нь ажиглагдана. Тухайлбал, “аагиж аахилж”, “илийрч халуурч”, “өлбөрч өрвөлзөж” гэхчлэн холбоо хоршоо үг хэрэглэж, “Аяа”, “Ээ-ээ” гэсэн яруу дуудлыг шинээр нэмэн, толгой холбож, мөрийн хэмжээг тэгшитгэсэн байна. Энэ бол монгол шүлгийн орчуулгын нэгэн чухал уламжлал зарчим билээ.

Академич Ц.Дамдинсүрэн “...Шүлгийг орчуулах гэгч үг утгыг орчуулах төдий биш, түүний найруулгын хэв журам ба уран хэл, сэтгэлийг хөдөлгөх чадлыг бүрнээ орчуулах хэрэгтэй. ...Мөн тэрчлэн нэг үгийг ямагт нэг үгээр орчуулахад их л бэрхтэй, хэд хэдэн үгийг хэрэглэх ба зарим үгийг ондоо үгээр орчуулах ч учир гарна. Гагцхүү утгыг алдахгүйг хичээх хэрэгтэй. Нэг талаас үгийг хэтэрхий баримталбал утгыг алдана. Бас нөгөө талаас үгийг хайхрахгүй ахул уг эхээс хэтэрхий холдож орчуулга гэж таньшгүй болно” [1. 282] хэмээн орчуулагч дуун хөрвүүлэгчийн мөрдвөл зохих зарчмыг дурдсан байдаг билээ.

“Монгол шүлгийн мөр нь урт болбол уншихад нуршилтай болох мэт тул эрхбиш богино мөртэй шүлгээр орчуулах” [1.288] чухал байдаг. Академич Ц.Дамдинсүрэн А.С.Пушкиний “Олег цэцний дуулал”-ыг орчуулахдаа хөнгөн амархан шүлэг болгохын тул мөрийг богино болгох, нөгөө талаар утгыг бүрэн бүтэн орчуулахын тул мөрийг урт болгох, ...энэ хоёр зүйлийн үүргийг гүйцэтгэхийн тул нэг мөрийг хоёр мөр болгож орчуулсан [1. 289] туршлагаа өгүүлсэн байдаг. Тэрбээр монгол ардын аман зохиолын дууны шүлэг ихэнхдээ гурван үгт шүлэг байдгийг бас дурдсан билээ.

Ц.Базаррагчаа багштан дээрх шүлгийг монголчлохдоо хятад эхийн арван мөрийг арван зургаа болгон мөрийн тоог нэмж, харин мөр тус бүрийн үгийг гурваас дөрвөн үгэнд багтаан орчуулжээ. Тийнхүү мөр богино, шүлэг хөнгөн болж, ардын аман зохиолд илүү ойртон, унших сонсохуйд яруу сонголонтой болсон байна. Ингэж орчуулснаар хятад шүлгийн журам төдийлөн эвдэрсэнгүй, үүнийг мөн найман мөр шүлэг болгон уншихад харшлах зүйлгүй байна. Тийнхүү хувиргаж үзвэл:

Аяа! Би гэдэг, Асрын өндөрт аагиж явлаа.

Аяа! Гэтэл өнөөдрийн өдөр, атгахан будаагүй өлөн.

Аяа! Хоохой! Аагиж аахилж явсантай минь

Адилшаах юм огтхон ч алга даа...

Шүлэг орчуулах нь амар хялбар зүйл биш ээ. Тэр тусмаа олон зууны тэртээ зохиогдож ам дамжин уламжилж, боловсорч ирсэн ардын аман зохиолын сонгодог шүлэг дууллыг дуун хөрвүүлэх нь орчуулагчаас чухамдаа “сайтар тохиолдуулах”, “урнаар найруулахуйн” нарийн ур ухаан, эрдэм чадвар шаарддаг болой.

Ц.Базаррагчаа багштаны “Шүлэглэлт ном”-ын орчуулгаас үзэхэд, уг хятад эхээс нь хазайлгүйгээр, бас үг үсэгчлэн мөрдөлгүйгээр, уран сайхнаар шүлэглэн, шүлгийн яруу санаа, уран дүрслэлийг бүрнээ илтгэхийн хичээхийн хамт, монгол

орчуулгын уламжлал, зарчимд бүтээлчээр нийцүүлэн, “монгол хэлний шүлэг зохиох хамаг чадлыг бүрнээр хэрэглэж орчуулахыг” ихэд чухалчилсан нь харагддаг юм.

XX зууны сүүлийн хагаст хятад хэлнээс монгол хэлнээ орчуулсан хятадын уран зохиолын зүйлийн дотор Тан улсын (618-906 он) яруу найргийн орчуулга чухал байрыг эзэлдэг. Монголын түмэн зүтгэлт дуун хөрвүүлэгчид Тан улсын яруу найргаас тийнхүү зориуд шилж сонгон орчуулдаг нь ер санамсаргүй хэрэг биш ажгуу. Учир юун хэмээвээс Хятадын уран зохиолын түүхнээ Тан улсын үе онцгой чухал байрыг эзлэх агаад энэ үеийг “Хятадын яруу найргийн алтан үе” хэмээн нэрлэдэг билээ. Оросын нэрт эрдэмтэн академич Н.И.Конрад энэ үеийг Европын сэргэн мандлын үетэй утга чанар нэг хэмээн адилтган дүгнэсэн байдаг.

Тан улсын үеийн 2300 гаруй шүлэгчийн 50000 орчим шүлэг найргийг багтаасан “Тан улсын бүрэн шүлэг” хэмээх түүвэр бидний үед уламжлан иржээ. Тан улсын яруу найргийн хөгжлийн үе шатыг түрүү үе (618-712 он), бадралын үе (713-765 он), дунд үе (766-826 он), хожуу үе (827-907 он) гэж дөрөв хуваан үздэг. Түүний дотор яруу найргийн бадралын үед (713-765 он) хятадын сонгодог яруу найргийн тэнгэрт мөнхөрсөн дөрвөн их найрагч төрөн гарсан нь Ли Бай, Дү Фү, Ван Вэй, Мэн Хао Рань нар юм. Тэдний шүлэг найргаас Монголын нэртэй яруу найрагч, дуун хөрвүүлэгчид шилж сонгон, тансаг сайхан монгол хэлээр дуун хөрвүүлэн орчуулснаар, монголын уншигчид тэрхүү сод шүлэгчдийн яруу найргаас эх хэлээрээ шимтэн уншиж, хятадын сонгодог яруу найргийн охь дээжистэй танилцсан билээ.

“Тэнгэрийн иргэн-Тэнгэрлэг найрагч “хэмээн нэрлэгддэг Ли Бай (701-762 он)-н тансаг сайхан шүлэг найргаас 35 шүлгийг нь сонгон, Монголын нэрт яруу найрагч Б.Явуухулан, нэрт яруу найрагч, орчуулагч Ч.Чимид нар орос хэлнээс монгол хэлнээ дуун хөрвүүлэн, 1960 онд “Шүлгүүд” хэмээх бэсрэг ном хэвлүүлсэн нь эдүгээ уран сайхны орчуулгын үнэтэй өв болсоор байна.

Дорнын их найрагч Б.Явуухулангийн “...их найрагчийн уран бүтээлийг эх хэл дээр нь буюу ядаж нэг удаа орчуулагдсан хэл дээр уншвал улам ч амттай” [6.18] хэмээсэн ерөөл хүслийг энэ зууны 80-90-ээд оны дундуур Ц.Базаррагчаа багштан болон шавь нар нь гүйцэлдүүлсэн билээ. Бүрэн бус тоогоор, Багштан Ли Бай, Дү Фү, Ван Вэй нарын 20 гаруй шүлэг найргийг монгол хэлнээ хятад эхээс нь дуун хөрвүүлжээ.

Дэлхий дахинаа ихэд алдаршсан “Намуун шөнийн бодол” хэмээх гайхамшигт шүлгийг хэрхэн орчуулсныг үзье. Дашрамд дурдахад, энэхүү алдарт шүлэг 2015 онд “Дэлхийн яруу найргийн өдөр”-ийг тохиолдуулан НҮБ-аас гаргасан цуврал марк дээр хятад, англи хэлээр мөнхөрсөн түүхтэй юм.

Уг шүлгийн хятад эх нь: 静夜思
床前月光，
疑是地上霜。
举头望明月，
低头思故乡。

Орос орчуулга нь:

Думы тихой ночью
У самой моей постели
Легла от луны дорожка.
А может быть, это иней?—
Я сам хорошо не знаю.
Я голову поднимаю---
Гляжу на луну в окошко,
Я голову опускаю
И родину вспоминаю.

Яруу найрагч Б.Явуухулан, Ч.Чимид нарын орчуулга:

Намуун шөнийн бодол
Орны минь дэргэд жим мөр шиг
Сарны туяа тусав.
Орой намрын хяруу ч юм уу
Ёстой бүү мэд.
Тэргүүнээ би дээш нь өргөж
Гэгээвчээр сарыг ширтлээ.
Тэгмэгцээ доош нь гудайлгаж
Эх нутгаа саналаа.

Ц.Базаррагчаа багштан хятад хэлнээс орчуулсан нь:

Намуун шөнийн бодол
Орны минь өмнө унасан сарны гэрэл
Орой намрын хяруу мэт цавцайна.
Толгой өндийн сарыг ажиглахуйяа
Тонгойж гудайн эх нутгаан санагалзвай.

Б.Явуухулан, Ч.Чимид нар орос эхийг барин дам орчуулахдаа, “хятадаас орос, оросоос монгол хэлэнд дамжсаныг зүйрлэвэл, хятад торгыг усанд хоёр дахин дүрж гаргасантай төс нэгэн буй” хэмээн өөрсдийн орчуулгыг ихэд голон буйгаа тэмдэглэсэн нь буй.

Ц.Базаррагчаа багштан уг шүлгийг хятад хэлнээс хөрвүүлэхдээ, хятад шүлгийн журмыг огт эвдэлгүйгээр, дөрвөн шад болгон, монгол ахуйд ойртуулан, яруу сайхан орчуулсан байдаг. Тухайлбал, шүлгийн хятад эхийг үзвээс “хяруу” гэж байхаас бус “орой намрын” гэсэн үг хэллэг байхгүй. Гэтэл хяруу орой намар буудаг жамтай билээ. Ц.Базаррагчаа багштан “Орой намрын хяруу” хэмээн оноон, монгол шүлгийн журмаар толгой холбон орчуулсан нь монгол хүн уншиж, сэтгэл хөдлөн, таашаал авахад улам хүч нэмсэн яруу найруулга болжээ. Үүнийг уг шүлгийн сэтгэл хөдөлгөх чадлы нь илтгэх, эх нутагаа санасан хүний сэтгэлийн хөнгөн гунигийг илүү

тод хүчтэй илэрхийлэх, шүлгийн яруу сайхныг бүрнээ илтгэн, монгол уншигчийн сэтгэл зүйд улам ойртуулах зорилгоор хийсэн уран сайхны найруулгын нэг жишээ гэж хэлж болох буйзаа.

Өөр нэгэн шүлгийн орчуулгыг авч үзье.

Уг шүлгийн хятад эх нь:

望庐山瀑布
日照香炉生紫烟
遥看瀑布挂前川。
飞流直下三千尺
疑是银河落九天。

Орос орчуулга нь:

Смотрю на водопад в горах Лушань

За сизой дымкою вдали
Горит закат,
Гляжу на горные хребты,
На водопад.
Летит он с облачных высот
Сквозь горный лес –
И кажется, то Млечный Путь
Упал с небес.

(Переводы А. Гитовича)

Яруу найрагч Ч.Чимид орос хэлнээс орчуулсан нь:

Лушань уулан дахь хүрхрээг харахад

Алсын буурал униарын тэртээ
Улбар туяа татав.
Арсгар уулыг би ширтэж
Урт хүрхрээг сонирхов.
Үүлэрхэг өндрөөс буусан хүрхрээ
Уулын хөвчийг зүсчээ.
Үзтэл, тэнгэрийн зүйдэл дорогшоо
Унасан юм шиг сунажээ.

Ц.Базаррагчаа багштан хятад хэлнээс орчуулсан нь:

Лу уулын хүрхрээг ажиглахуйяа

Хүлс хадыг наран ээхүйеэ, манан суунаг татаж
Хүрхрээн усан гурван мянган тохой өндрөөс
Гол руу, шаагин шуугин, цэнхэртэн буухуй нь
Газар руу, тэнгэрийн заадал тэр чигээрээ унах мэт ээ

Эхний орчуулгад мөн орос орчуулгын шүлгийн журмыг баримтлан, найман шад болгон орчуулжээ. Уг шүлгийн эх зохиол нь тус бүр долоон ханз үсгээс бүтсэн дөрвөн шад шүлэг байна. Ц.Базаррагчаа багштан орчуулахдаа хятад шүлгийн журмыг хэвээр хадгалан, зэрэгцүүлэн толгой холбон шүлэглэжээ.

Орчуулах, дуун хөрвүүлэх хэрэгт тохиолддог хамгийн адармаатай, бас маргаантай нэг зүйл бол үндэстэн угсаатан хоорондын өөр өөр соёл, түүний ялгаа зөрөөг хэрхэн зөв нээж илэрхийлэх, дамжуулах асуудал юм. Нэгэн соёлын дотор орших ер энгийн зүйлийг өөр нэгэн соёлд ихээхэн хүч ухаан зарж тайлбарлах, дамжуулах явдал орчуулах, дуун хөрвүүлэх хэрэгт алхам тутам тааралддаг. Өөрөөр хэлбэл, тухайн үндэстэн угсаатны соёлын ухагдахууныг орчуулж дамжуулахдаа уншигч хүнд ойлгомжтой байхыг чухалчлах уу, эс бөгөөс эх бичвэрт үнэнч байхыг чухалчлах уу гэсэн асуулт зүй ёсоор урган гардаг. Эдүгээ аливаа нэг үндэстэн угсаатны соёлын ялгаа зөрөөг дамжуулж илэрхийлэхдээ орчуулгын нэгэнт тогтож хэвшсэн хэв загвар хийгээд уламжлалт орчуулгын арга ухааныг хатуу баримтлан, утга санаа дүйх үг хэллэгээр шууд дүйлгэн орлуулах бус, харин тухайн соёлын учир холбогдол, гарвал түүх, ялгаа зөрөө, өвөрмөц онцлог зэргийг тал талаас нь тунгаан нягталж, оновчтой илэрхийлэх явдлыг чухалчлах болж байна. Үүнийг судалдаг ухааныг соёлын орчуулга судлал хэмээн нэрлэж байна. Соёлын орчуулга судлалын үндсэн арга зарчим, стратеги нь “идээшүүлэх” (domestication, доместикац 归化) ба “ондоошуулах” (foreignization, форенизация, 异化) юм. Өөрийн үндэснийхээ соёлыг гол цөм болгон, эх бичвэр дэх харь үнэлэмжийг орчуулж буй хэлнийхээ соёлд шингээн, өөрийн хөрснөө нутагшуулж идээшүүлэх үү?, эсбөгөөс эх бичвэрийг гол цөм болгон, эх бичвэрт буй хэл, соёлын ялгаа зөрөөг хэвээр хадгалан, харь соёлыг таниулж, ондоошуулах уу гэсэн сонголт дуун хөрвүүлэгчийн өмнө тулгардаг. Базаррагчаа багштаны дээр дурдсан шүлгийн орчуулгыг энэ үүднээс шинжвээс, идээшүүлж, ондоошуулсан тодорхой жишээг олж харж болно.

Монгол хэлний “Тэнгэрийн заадас”, “Тэнгэрийн оёдол” хэмээх ухагдахууныг өрнө дахинд орос, англи хэлнээ “Сүүн зам” (“Млечный Путь”, “Milky Way”) хэмээн нэрлэдэг, дорно дахинд хятад хэлнээ “Тэнгэрийн гол”, “Мөнгөн гол” (“天河”, “银河”) хэмээн нэрлэдэг. Тийнхүү өөр өөрөөр нэрлэдэг нь тухайн үндэстэн угсаатны ертөнцийг үзэх үзэл, таньсан танилт, үнэлэмж, үндэстний соёлын ялгаа зөрөөг илтгэх агаад тэрхүү ялгааг тус тусынх нь домог түүхээс нь тодорхой мэдэж болдог.

Тийнхүү орос хэлний “сүүн зам”, хятад хэлний “мөнгөн гол”-ыг монгол хэлний утга тохирох үгээр дүйлгэн, “тэнгэрийн заадал” хэмээн утгачлан дуун хөрвүүлсэн нь уламжлалт орчуулгын аргын үүднээс үзэхүл “мэдэхүйеэ хялбар” байх жаяг зарчимд нийцэж, “идээшүүлэхийн” жишээ болж байна.

Орос хэлнээс орчуулсан орчуулгад “гурван мянган тохой” гэсэн хэллэгийг “урт” гэсэн нэг л үгээр орчуулжээ. Хятадаас оросоор орчуулсныг үзвэл энэ үг бас алга байна. Магадгүй орос уншигч “тохой” гэсэн дорно дахины уртын хэмжээний ухагдахууныг ойлгоход бэрхтэй тул тийнхүү дөхөмчлөн орчуулсан байж болох. Тэгвэл хятад хэлнээс дуун хөрвүүлсэн орчуулгад уг хэллэгийг шууд үгчлэн “гурван мянган тохой өндөр” хэмээн буулгасан нь нэг талаар монгол ахуйд шууд буун, уншиж сонсоход илүү яруу сайхан найруулга болж, нөгөө талаар тухайн үндэстний соёлыг хэвээр хадгалан, уламжлалт орчуулгын “утга төгс” байх жаяг зарчимд нийцэж “ондоошуулах”-ын жишээ болж чадсан байна.

Аугаа их эрдэмтэн, академич Бямбын Ринчен “...өөрийнхөө өв соёлын талаар их нямбайлж, цаад орчуулах редакторлах гэж байгаа зохиолын холбогдолтой өв соёлын зүйлийн учры нь олж мэдэхгүй бол, муугаа үзүүлж, муухайгаа дуудуулахаас гадна уг зохиолын утгыг гажуудуулахад хүрдэг юм байна гэдгийг бодууштай байна” [7.123] хэмээн өгүүлсэн байдаг билээ.

Дээр өгүүлсэн хоёр жишээг монгол орчуулгын нэгэн уламжлал, онол зарчимтай холбон ойлгож болох юм. Доктор, профессор Л.Хүрэлбаатар агсан утгачлах үгчлэх хоёрыг хэт туйлшруулах бус, “...чухамхүү “цаг үеийг нь олохын эрхээр” гэдэг орчуулгын гол онолын дагуу, дууг (үгийг) ямарчлан байсан ёсоор нь орчуулах зохистой газар дууг хатуу баримталж нэрэнд зүүх ба дууг заримдаа утгачлах зохистой газар утгыг хатуу барьж нэрэнд зүүхийн үүднээс, тухайн орчуулгын бүтээлийн ямар агуулгатайгаас, хэнд юунд хандсан хэрэгцээ зориулалтаас шалтгаалан, харилцан их өөр өөр байж болохыг” [8.134] бүтээлдээ тэмдэглэсэн билээ. Орчуулагч “Гурван мянган тохой” гэснийг “өндөр”, “урт” гэхчлэн орчуулсангүй, монгол хүний сэтгэлд буух талыг нь бодолцон шууд үгчлэн орчуулсан нь “дууг ямарчлан байсан ёсоор нь орчуулах зохистой газар дууг хатуу баримтлан нэрэнд зүүсэн”, харин “хяруу” гэснийг монгол ахуйд илүү ойртуулан, санааг нь хурц тод, яруу сонсголонтой болгохын үүднээс “орой намрын хяруу” гэж шинэ үг үүсгэн орчуулсан нь “дууг заримдаа утгачлах зохистой газар утгыг хатуу барьж нэрэнд зүүсэн” жишээ хэмээн холбон ойлгож болох буй заа.

Тиймээс ч энд өгүүлсэн жишээ бол орчуулгад ганц нэг үг хэллэг нэмэх, хасахтай холбоотой төдий хэрэг бус, эцсийн бүлэгтээ монголын уран сайхны орчуулгын уламжлал, арга зарчим тасралтгүй хөгжин боловсорч, тэр нь шинэ нөхцөлд шинэ хэлбэрээр илрэн тодорч байдгийн нэг жишээ гэж үзвээс зохилтой.

Монгол Улсын Шинжлэх ухааны гавьяат зүтгэлтэн, нэрт эрдэмтэн, зохиолч, яруу найрагч С.Дулам багштан “Сэргэн мандлын яруу найрагт бадрангуйн хүслэнгийн (романтизм) дууллыг Ли Бай анх авчирсан бол, аж амьдралын дүр зургийг (реализм) Дү Фү анх бүтээсэн” хэмээн тэмдэглэсэн байдаг. Тэгвэл сод

найрагч Ван Вэй хятадын яруу найргийн тэнгэрт “Үзэмж төгс байгалийн их дууч”, “Уул ус ургамал цэцэгсийн дууч” хэмээн нэрлэгддэг.

Базаррагчаа багштан Дү Фү, Ван Вэй нарын олон гайхамшигт шүлгийг монголчлон дуун хөрвүүлсэн билээ. Тэдгээрийн нэг нь Дү Фүгийн **“Хаврын шөнийн баяслын хур”** хэмээх шүлэг юм.

Баяслын хур, цаг юугаан олж орохуйн цагт
Бодис болгон, хавартаа шимийг хүртмүй.
Салхин аясаар, шөнө дөл рүү уусан живэх
Сав шим ертөнц, огтхон ч анир чимээгүй
Хээрийн жим, үүлэн хоёр хав харанхуй
Хөлөг онгоцны өнчин гэрэл л тов тодхон...

Монгол сонгодог бичгийн хэлний яруу найруулгаар нүдэнд ургаж, сэтгэлд шингэтэл зураглан дуун хөрвүүлсэн нь энэ юм.

Ван Вэй шүлгийн яруу тансаг нь уян налархай хийгээд утгын гүн чанадад оршдог хэмээн үздэг. Энэ нь буддын шашны дияан бясалгалын ёсны бодь мөрийг танин ухаарах хэмээх ойлголттой дүйдэг байна. Дияан бясалгалын ёсонд хоосон чанарын дээд хүслэнд хүрэхийн төлөөнөө уул аглагийн газар хүсэл сэтгэлийг тэвчин сууж, байгалийн үзэсгэлэн төгсийг бие сэтгэлээрээ мэдрэн, мөнх орших сансар огторгуйн уг чанарыг ухаарч, номын ёсонд гэгээрэх агаад энэ нь шүлэг найрагт тусахдаа ер бусын өвөрмөц яруу сайхныг цогцлоодог ажээ. **“Хулсан шугуйн гэрт”** хэмээх шүлгийн орчуулгыг үзвэл:

Хулсан шугуйн аглагт гав ганцаар суун
Хуур цуур татан уйтгарлан гэнгэнэнэм.
Ногоон шугуйнаа суугч тэр эрийг хэн мэднэм
Гэгээн саран айлсан ирж гийгүүлнэм.

Зэрвэсхэн сонсохуйд өвөрмөц содон зүйл үгүй мэт эгэл ерөмдөг энэхүү дөрөвт шүлэг олон үеийн туршид хүмүүний сэтгэлийг хөвсөлзүүлэн татаж ирсний гайхамшиг нь хүн байгалийн амин холбоо, хүмүүний сэтгэлийн дээд хүслэнг шигтгэж зурагласанд оршдог хэмээн үздэг. Зогсонги, хөдлөнги хоёрыг онолдуулан, зогсонгийн дунд хөдлөнги оршиж, нам сэлүүний дунд эгшиг дуун уянгалсан уран яруу дүр дүрслэл хэмээдэг.

“Уулсын нутгийн намар оройн бороо” хэмээх шүлгийн орчуулгыг үзвэл:

Ажин түжин уулнаа орсон бороо онгойсон хойно амой
Агаар сэрүүн, тунгалаг ану намар оройн цаг амой
Гэгээн саран нарсан ойн намиан завсраар гийгүүлнэмү
Цэгээн булаг уулын чулуу дамжин харьгин харьгилнаму

“Шүлгийн дундаас зураг тодорч, зургийн дундаас шүлэг эгшиглэдэг” нь Ван Вэйн шүлэг найргийн гол гайхамшиг гэдэг. Шүлгийн гүн сэтгэлгээ, зургийн уран санаа, хөгжмийн айзам эгшиг хослон дуурсаж, харилцан уусч, хүмүүний сэтгэл санаа, зан ааль, төрх байдал, хүсэл эрмэлзэл, орь хүслэн бүхэн багтаж, тийнхүү шүлгийн сэтгэлгэ, зургийн санаа, яруу уянга хэм тэгширснээр сая “шүлгийн дундаас зураг тодорч, зургийн дундаас шүлэг эгшиглэсэн” бүтээл төрдөг ажгуу. Багштан Дү Фү, Ван Вэй нарын шүлэг найргаас монголчлон орчуулахдаа “шүлгийн дундаас зураг тодорч”, “зургийн дундаас шүлэг эгшиглэдэг” тэрхүү онцлогийг нь ихэд чухалчлан, монгол хэлний яруу найруулгын олон боломжийг чөлөөтэй хэрэглэн дуун хөрвүүлснээр шүлгийн сэтгэлгэ, зургийн санаа, сэтгэлийн уянга бүхэн өвч цогцолж, чухамдаа “хүмүүний сэтгэлийг хөвсөлзүүлэн” долгисуулсан орчуулга болсон байдаг.

Багштаны зөвхөн яруу найргийн зохиолын орчуулгын тухайт цухас өгүүлэхүйд ийм буюу. Үүнээс гадна үргэлжилсэн үгийн буюу хүүрнэл зохиолын орчуулгын баялаг өв судлах шинжлэх эзнээ хүлээн буй.

Эдүгээ Ц.Базаррагчаагийн орчуулгын дэг сургууль нэгэнт бүрдэн тогтож, олон шавь нар нь үйл хэргийг нь залгамжлан хөгжүүлж байна. Багштан болбоос сүүн цагаан мөртэй, шударгуу шулуун зантай, шавийн төлөө халуун сэтгэлтэй хүн байлаа. МУСГЗ Цэрэнгийн Сүрэнжав, МУСГЗ Ядмаагийн Ганбаатар, нэртэй дуун хөрвүүлэгч Доржсүрэнгийн Болдбаатар гэхчлэн Монголын нангиад хэлний орчуулгын хүрээлэнд “дээгүүр суудалтай, дээж амсах хувьтай” олон шилдэг дуун хөрвүүлэгчийг төрүүлж, гараас нь хөтлөн, хөлийг нь дөрөөнд хүргэсэн ачтан юм.

Багштан болбоос чухамхүү өөрөө дуун хөрвүүлэн шүлэглэсэнчлэн “Чиний л учир дуурсах дуу, чиний л тул мөнхрөх дуу”-гаараа “Чээжин дотроос алсран одох нь үгүй” нэртэй бичгийн утгач мөнөөс мөн билээ.

Ном зүй

1. Дамдинсүрэн.Ц. Бүрэн зохиол. Гутгаар дэвтэр. Оршил тайлбар сэлт ном зүй үйлдэж хэвлэлд бэлтгэсэн Цэдэв.Д. УБ., 2001.
2. Шүлэглэлт ном. Орчуулсан Базаррагчаа.Ц. УБ., 1999.
3. Шүлэглэлт номын сонгомол орчуулга. Дэлгэрсан орчуулав. Үндэстний хэвлэлийн хороо. 1985.
4. Шүлэглэлт ном. 诗经. Тайюань. 2003
5. Ши-Мөрөн.Р “Цагаан хэрэмний чанад нутгийн дуу” Орчуулсан Ц.Базаррагчаа УБ., 2006
6. Явуухулан.Б, Чимид.Ч. Ли Бо. Шүлгүүд. УБ., 1960.
7. Ринчин.Б “Марк Твенний минь махы нь идэж дээ...!” УБ., 1991
8. Хүрэлбаатар.Л “Судар шастирын билиг” УБ., 2002